

מבואות לספרי ילדים לגיל הרך:
תופעה ייחודית המשקפת תהליכים חברתיים ותרבותיים
בחברה החרדית

אסתר מלחי

תקציר

המחקר עוסק בתופעה ייחודית אופיינית לספרות הילדים החרדית: כתיבת מבואות ארוכים ומפורטים לספרי ילדים לגיל הרך ולכיתות היסוד. בעבר (בשנות השבעים והשמונים של המאה הקודמת) היו ספרים אלה ידועים בכתבי ההסכמות שכתבו רבנים ואדמו"רים כדי להודיע על כשרותם של הספרים מבחינת תכניהם ושפתם.

בשנות האלפיים החליפו המבואות את ההסכמות שכמעט נעלמו. המבואות שהתארכו במהלך השנים כוללים תכנים ונושאים רבים. הם משמשים הדרכה להורים על הדרכים להשתמש בסיפורים לצורך העשרת הילדים בשפה, בתכנים, באורחות חינוך, בבניית תקשורת, בביטוי רגשות, בפיתוח הדמיון ועוד. כך התחזק מעמדו של הסיפור ככלי להעשרה ולטיפוח. כותבי המבואות, לצד הסופרים, הם אנשי מקצוע מתחומי החינוך, התקשורת, הייעוץ, התרפיה והפסיכולוגיה.

המחקר שואף להוכיח כי תופעת המבואות מבטאת תהליכים שמתרחשים בחברה החרדית שמהם נובע שינוי בהגדרת היחסים בין מבוגרים לילדים, בהבהרה מחודשת של המושג ילדות, בגישה האינדיווידואלית אל הילד ובהעצמת המודעות לצרכיו ולרגשותיו. זאת בניגוד לגישה הסטראוטיפית שהייתה מקובלת עד שנות האלפיים.

מילות מפתח: מסורת ושינוי; הסכמות; מבואות; ספרות הילדים החרדית; תהליכים בחברה החרדית; העצמת הילד בתחומי הידע, הרגש והתקשורת; פיתוח הדמיון; טיפוח תקשורת; אינטליגנציה רגשית.

הקדמה

ספרות הילדים החרדית היא ענף ספרותי שתחילתו בראשית שנות השבעים של המאה העשרים. הענף מבטא את תחושתם של מחנכים והורים בחברה החרדית, שעמדו על שינויים שחלו בתכנים חדשים בספרות הילדים העברית וכן על שינויים בשימושי השפה והלשון שקיבלו מקום בספרות העברית. הם חשו שאין הם יכולים עוד להיות צרכנים של התרבות הזאת. ההתנגשות בין ערכים רבים שבספרות הילדים העברית לערכי החברה החרדית הביאו לפרישתו של ציבור זה ולהתרחקותו מהזרם המרכזי של ספרות הילדים (מלחי, תשנ"ב).

מחנכים ומורים (ובעיקר מורות וגננות) החליטו בספונטניות לקחת על עצמם להיענות לצורכי השטח (הגנים ובתי הספר) ולכתוב יצירות שמבטאות את תוכני החברה החרדית. בתחילת הדרך נכתבו בעיקר סיפורים ריאליים קצרים הלקוחים מהווי חיי היום-יום: החברה, המשפחה, מוסדות הציבור בסביבה הקרובה וכן סיפוריהם של צדיקים ודמויות מופת שמשמשים מודלים לחיקוי. עם השנים גבר פרץ היצירה והיום כארבעים אחוז מהספרים הנדפסים בישראל נכתבים בידי סופרים חרדים, מיועדים לילדים חרדים ומייצגים תכנים המאפיינים את העולם החרדי. ספרות זאת מיועדת להיות ספרות מעצבת המציבה מודלים לחיים ולהשקפת עולם.

בשנים האחרונות נכתבו מחקרים רבים על החברה החרדית ועל התהליכים המתרחשים בתוכה (זיכרמן, תש"ע; ליוש, 2014; סיון וקפלן, 2003; פרידמן, 1991; קפלן ושתדלר, 2012; שלהב ופרידמן, 1985). הכותבים מדגישים את הרצון של חברה זו לשמור על מסורת הדורות ועל מה שהיה מקובל בבית סבא ובקהילת המוצא, ואולם החברה הזאת נתונה להשפעת התרבות הכללית. קיימים בה תהליכי שינוי משמעותיים: חיזוק מעמד האישה, הרחבת ההשכלה הכללית של נשים וגברים, התקדמות כלכלית, מעורבות בכלי התקשורת, מעורבות בניהול המדינה, שינויים בתפקידי הגורמים השונים במשפחה וגם שינויים במעמד הילד ובהתייחסות אליו.

הפסיחות בין מסורת לשינוי, בין דריכה במקום לקדמה, ניכרות גם בספרות הילדים החרדית שהיא אחד הסימנים לשינויים התרבותיים והחברתיים בחברה החרדית. בהשפעת הגישה הפסיכולוגית והתרפיסטית הרווחת בשנות האלפיים התעשרו סוגי התבניות הספרותיות, התרחבה קשת התכנים וחל גיוון בדרכי הכתיבה. אפשר לומר שספרות זאת ניכרת היום בעושר תוכני, צורני ולשוני רב. אולם המגמה הדידקטית והשימוש בספר ככלי ולא כמטרה אסתטית בפני עצמה מעידים שיש רצון לשמור על הישן והקבוע.

במחקרנו זה נתמקד בתופעה המאפיינת את ספרות הילדים החרדית והיא ההסכמות והמבואות המופיעים בפתיחה לספרים. את ההסכמות נתנו רבנים או בתי דין מוכרים המצהירים על כשרותם של הסופר וסיפוריו, על ההיתר להכניסם לבית החרדי ועל תרומתם לקורא הצעיר. את המבואות כתבו המחברים עצמם או מי מטעמם (אנשי מקצוע) העוסקים בתוכני הספר ובתועלת שאפשר להפיק ממנו.

לנוכח העובדה שמעמד ההסכמות יורד והן מצטמצמות והולכות ולעומתן הולך ומתגבר מקומם של המבואות וההקדמות, ידון המחקר בשאלות: מהי משמעות התופעה? האם נוכל ללמוד ממנה על

מבואות לספרי ילדים לגיל הרך: תופעה ייחודית המשקפת תהליכים חברתיים ותרבותיים בחברה החרדית

עולמו הרוחני של הציבור החרדי ועל התהליכים המתרחשים בו? והאם נוכל ללמוד מכך על כיווני ההתפתחות של ספרות הילדים החרדית לגיל הרך?

ננסה לדון בשלושה נושאים: הסיבות לתופעה, התהליכים שהיא משקפת וכיווני התפתחותה של ספרות ילדים זו.

מבואות והקדמות בספרות הילדים העברית

מעטים מסופרי הילדים העבריים לגיל הרך כתבו מבואות לספריהם. מנחם רגב (1992) כותב בספרו על "פתיחות לספרי ילדים" (עמ' 64). הוא עוסק בספרי קריאה לילדים גדולים, מציין סוגים שונים של פתיחות ודן בתפקידה של הפתיחה. הוא מבדיל בין פתיחה להקדמה: **פתיחה** היא מגופו של הסיפור, מעין קטע מעבר שמכניס את הקורא לעלילת הסיפור. הפתיחה מציגה תעלומה, דמויות או מעורבות אישית של הסופר ועוד. מכאן שהפתיחה מיועדת לקורא בגיל בית הספר, היא עוסקת בעיקר בעלילה ומכינה את הקורא לקריאת הספר. כך נהגה הסופרת דבורה עומר בספרה (2011): "...איש מכם אינו יודע מיהו אותו לולי [...] אולי ילד? ואולי ילדה? או כלב או חתול ואולי [...] מי יודע" (עמ' 5).

לעומת זאת, **ההקדמה**, לדעתו, רוצה להביא את הרקע לכתיבת הספר או את מקור הרעיון. הסופר רוצה לומר משהו על יצירתו, על לבטיו והוא יוצר גשר אינטימי עם הקורא. מספרות העולם בולט הסופר אריך קסטנר שפונה אל הקוראים שלו ומעלה שאלות ומחשבות לגבי הגיבורים והדילמות שמלוות אותם. קסטנר טוען כי ההקדמה היא "כה חשובה וכה יפה כמו הגינה שלפני הבית" (רגב, 1992, עמ' 65). בספרות הילדים העברית מוכרים לנו הקדמות ודברי מבוא של לאה גולדברג, ימימה אבידר טשרנוביץ, נחום גוטמן, אוריאל אופק ואחרים. ספרים מעטים שהופיעו בספרות הילדים העברית לגיל הרך, נכתבו עם מבוא שיש בו הדרכה להורים על דרך השימוש בסיפורים למטרת טיפוח והינוך הילדים ובריאותם הנפשית. כך כתבו רביב וברוך (2013) את ההערה על כריכתו האחורית של הספר שערכו: "כולל מבוא, הסברים פסיכולוגיים ונקודות לשיחה עם הילדים". בהקדמה הם מצהירים על חשיבותם של ספרי הילדים בהיותם מספקי סקרנות, פורטים על נימי הרגש, מספקים חומר למחשבה וכדומה. על כל סיפור בספר זה ניתנת אינפורמציה מנקודת מבט פסיכולוגית אך גם ספרותית. המחברים מחדדים את המסרים והתובנות. אחר כך באות שאלות להבנת התוכן ולפיתוח שיחה ודיון. הסיפורים עוסקים בקליטת עלייה, בבעלי-חיים, בפחדים, בחברות ועוד. מאחר שהספר הוא אנתולוגיה אין מקום במבוא להבעת עולמו של הסופר.

הסכמות בספרות הילדים החרדית - מקורן ותפוצתן בשנות השבעים-השמונים של המאה העשרים

תופעה ייחודית חשובה המייצגת תהליכים של שינוי בחברה החרדית הם כתבי הסכמות. מראשיתה בשנות השבעים הרבתה ספרות הילדים לגילאים השונים לצרף הסכמות לספרים. מעניין לעמוד על שורשיה ההיסטוריים של תבנית זאת. לדעתו של הברמן (תש"ך, עמ' 882) "ההסכמה התפתחה מדברי השבח של המגיחים והמדפיסים שראו צורך בתוספת של דברי הלל על

הספרים שהוציאו". לדעתו, אין ספק שהמצאת הדפוס השפיעה גם היא על הצורך לפקח ולהזהיר מפני פרסומים בלתי מבוקרים או העתקות ללא רשות. המושג "הסכמה" מוכר לנו מהספרות הרבנית משנת 1600 לערך, עת שבה רבני שבע קהילות יהודיות מאיטליה קבעו לאור נסיבות היסטוריות כי אין להדפיס ספר ללא הסכמת שלושה רבנים ופרנס הקהילה (בניהו, תשל"א). המונח נתקבל בספרות ישראל בעיקר לשלוש מטרות:

א. חיזוק והקפדה על ההלכה על ידי הבאת הסכמת חכמים בעלי סמכות מוכרת לפסקי דין שהוציאו רבנים אחרים או המלצה של חכם רב או ראש עדה על ספר או על מחבר.

ב. חשיבות רבה יש לאזהרה על שמירת זכויות היוצרים. רבים הכריזו חרם על כל מי שידפיס את הספר מחדש במשך עשר שנים ללא רשות בכתב מהמחבר או המדפיס (רקובר, 1971, 1991; כהן, 2000).

ג. סיבה נוספת למתן הסכמה היא דאגה לפרנסת המחבר כדי שירבו לקנות את ספריו.

בספרות הילדים החרדית בשנותיה הראשונות (שנות השבעים-השמונים) נמצאות הסכמות העוסקות בעיקר בהשפעה החינוכית של הספר על הקוראים הצעירים:

לספרם של אהרנרייך, קאהן והוכולד (תש"ן) צורפו שתי הסכמות:

1. הסכמה של הרב משה הלברשטאם:

"ביום ג' [...] לסדר על כן יאמרו המושלים בואו חשבון. שנת דובר אמת בלבבו ולב טוב לפ"ק [...] ספרים יקרים אלה שמטרתם קודש לחנך ולהדריך הצאן קדושים ולהשריש בהם מידת האמת והשלום אהבו [...] למען בני הנעורים שיחיו בכדי שלא יבואו לרעות בשדות קוצים ודרדרים..."

2. הסכמה של הרב ישראל גרוסמן, בתי ורשה ירושלים, ג' תמוז תש"ן: "[...] ומה גדולה היא ההשפעה העצומה על ילדי ובנות ישראל להתרחק מן השקר ולקבוע בתוך עומק נפשם לדבר רק אמת [...]."

את ספרו של מרדכי חלמיש (חש"ד) פותחת הסכמה מהוועדה הרוחנית שעל יד בית הדין של הגאון רבי ניסים קרליץ שליט"א. הרב מצא את הספר "כשהוא ראוי לקריאה לילדינו המתחנכים על טהרת הקודש [...] להחזיר בלב הילדים את חווית השבת והרצון לשמרה מתוך הכרה בערך מצווה זאת".

ספרו של לבל "מגילת איכה" (תשמ"ה) מתהדר בהסכמה של בית דין צדק על יד העדה החרדית ירושלים ונאמר בו: "על דבר המגילות שמדפיס האברך היקר הרב החבר [...] שהוא לתועלת לחנך וללמד לילדי ישראל. והגנו מסכימים שידפיסו לאחינו בני ישראל יקוהו בכסף מלא להקל על לימוד ילדיהם". על ההסכמה חתומים שלושה רבנים מבית הדין.

גם ספרו של ולדר (תשנ"ג) פותח בהמלצה של הרב הגאון רבי יצחק זילברשטיין מבני ברק: הנושא של חינוך הילדים לתורה ויראת שמים ומידות טובות תופס מקום בראש של כל

מבואות לספרי ילדים לגיל הרך: תופעה ייחודית המשקפת תהליכים חברתיים ותרבותיים בחברה החרדית

יהודי ומלאכת החינוך דורשת עיון, מחשבה ותושייה ועל כולם תפילה בכל לב להשי"ת. הרב חיים ולדר בתור מחנך בא לעזור להורים בעצה וחכמה כיצד לעזור לילדיהם להתגבר על בעיות המפריעות להם. הבה נחזיק לו טובה על כך [...] .

חווה דעת תורנית מאפיינת בדרך כלל ספרי הלכה או מוסר. לפיכך אנו רואים את החשיבות שייחסו המחברים וההורים להסכמות אלה. יש בכך הכרה בחשיבותו ובכוחו של הספר כבעל השפעה רבה. משנות התשעים ואילך, עם התמעטותן של ההסכמות הארוכות המפורטות, היו רבים שהסתפקו בחותמות "הכשר" של ועדות "אנשי חינוך" או "נשות חינוך".

ההסכמות ניתנו לספרים לילדים בכל הגילים. הן לא נוגעות לנמענים מוגדרים, אך לפי סגנון הכתיבה הפנייה היא אל המבוגרים – הורים ומחנכים. נמצא את ההסכמות בכל הסוגות שבספרות הילדים. לעתים נמצאות לצדן הקדמות קצרות של המחברים הכותבים על מטרתם החינוכית בכתיבת הספר.

משנות האלפיים איבדו ההסכמות, מכתבי ההמלצה והאישורים מחשיבותם, והם הולכים ומתמעטים. בשל כך יש עלייה של מקורות סמכות חלופיים בחברה החרדית. במקומם נמצא את ההקדמות או המבואות שלקחו על עצמם תפקיד אחר המדגים את השינויים החברתיים והתרבותיים שמתרחשים בחברה החרדית בשנות האלפיים.

המבואות משנות האלפיים

בספרות התורנית אנו מכירים סוגים שונים של מבואות לספרים וסיבות מגוונות לכתיבתם:

מבואות לספרי עיון שבהם שוטח המחבר את מבנה הספר ואת דרכו בעיון ובכתיבה של נושאו. בדרך כלל הוא ישתדל להדגיש את מיוחדותו של הספר שכתב. בהקדמות לספרי העיון התורניים הרבים המופצים מתארים הכותבים את התבנית הספרותית שאותה בחרו לכתיבת ספריהם, או מגדירים את הנמענים שלהם מיועד הספר.

סופרים רבים מציינים את מקורות ההלכה או גדולי התורה וההשקפה שלאורם הם הולכים. הם משרטטים את מיפוי הנושאים שיופיעו בספר ואת סדר כתיבתם, ולעתים יופיעו המניעים לכתיבה או סקירה על המקורות או השיטות שעליהם הם נשענים.

גם את הספרות הרבנית בתקופת השואה מאפיינים מבואות הכוללים כתיבה אוטוביוגרפית ראיסטית של המקום והזמן, והתנאים הייחודיים שבהם נכתב הספר, לרבות לבטיו וקשייו של היוצר. סגנון הכתיבה במבואות לספרות רבנית זאת מאופיין בהבאת פסוקים ומקורות מדרשיים, וכן פרשנות אישית ופסיקות הלכתיות על רקע הזמן והעת שבהם נכתבו (פרבשטיין, 2007).

בדרך כלל המבוא הוא טקסט תמציתי ורב ערך שמלמד אותנו רבות על הבסיס החברתי והתרבותי של המחברים. רוב המבואות עומדים כטקסטים בפני עצמם וכתעודות הפורשות את אישיותו, מקומו, תקופתו וזמנו של הכותב.

עיון בספרים שנכתבו בשנות האלפיים לילדים החרדים בכל הגילאים יגלה כי ההסכמות נדחקו

לשוליים, ובמקומן עלתה תפוצתם של המבואות. בספרים שמיועדים לילדים בכל הגילאים וכן בספרות היפה למבוגרים, הסופר בוחר להביע במבואות נושאים רבים ומגוונים: בראש המבוא או בסופו הוא כותב בגוף ראשון מילות תודה לגורמים שונים על שהנחו אותו, סייעו בידו והדריכו אותו בכתיבת היצירה:

בראש ובראשונה מודה הוא לבורא עולם שנתן לו את היכולת לכתוב. רבים רואים את עצמם כצינור המעביר דברים שכבר נוצרו מאחר ש"יוצר יש רק אחד" (וולף, תשל"ד). הפוטנציאל של הסיפור כבר נוצר בעבר והסופר רק מימש אותו, אך לא יצר דבר חדש בבחינת "יש מאין". כך צורך (תשע"ב) כותבת במבוא: "ה' שפתי תפתח [...] לך אבי שבשמים שכל ניע שפתיים וכל יכולת וכוחות שבי כולל הכוח להודות הם ממך ורק ממך". דגן (2010) כותבת במבוא לספרה: "ואסיים בהודאה לבורא עולם [המלוויני] בכל צעד ושעל" ועוד.

יש סופרים שמסיימים את המבוא בדברי תפילה: "אני תפילה כי הפסוק 'ה' ישמור צאתך ובואך' [...] ילווה את הספר [...]". (פריינד, תש"ע, פרק המבוא). כך גם בספרה של הלוי (2013), פרק המבוא: "אנו תפילה ותקווה שהספר יביא לילדים תועלת, הן לילדי הגן והן לילד החריג, שיתקבל ביתר קלות וביתר חביבות וירגיש טוב בין הילדים הרגילים". בספרה של טוב (תשס"ט) מובעת התקווה ש"הילדים יתלהבו מהסיפורים המרתקים, המסר יחדור אל הלבבות הטהורים, ובס"ד נזכה לגדל דור של ילדים בעלי מידות טובות, השומרים על לשונם". כל הכותבים מתפללים על מימוש המטרות העיקריות שלשמן נכתב הספר – כולן מטרות חינוכיות טהורות.

כאן המקום לשים לב לשינוי המהותי שמאפיין את המבואות לספרים לילדים בגיל הרך ובכיתות היסוד שנכתבו משנות התשעים: מבואות אלה נהיו מדריכים רחבי יריעה להורים ולאנשי חינוך ומפורטות בהם מטרות שאפשר לממש בעזרת הסיפורים. הכוונה היא לדרכים שבהן אפשר לנצל את הסיפור לפיתוח יכולותיו של הילד, זאת מתוך ראיית עולמו וצרכיו. כלומר, המבוא כלל אינו מופנה לנמען-הילד אלא לנמען המבוגר. אמנם המטרה החינוכית עומדת בעינה: התכלית היא חינוך הילד, אך הכלים ודרכי העבודה שונים בתכלית. לא עוד רצון לעצב את הילד כבן דמותו של המבוגר על פי מסורת הדורות, אלא חינוך הילד על פי ראיית מקומו, יכולותיו וצרכיו. העמדת עולמו של הילד במרכז יתרום לקידומו וטיפוח יכולותיו להתמודד עם המצופה ממנו בבית ובחברה. הביטוי לשינוי מהותי זה ניכר בתודות שמרעף הסופר על היועצים המקצועיים שליוו את כתיבתו: הסופרת אתי פולק (2008) מזכירה בהקדמה לספרה את הייעוץ הספרותי והפדגוגי שקיבלה; הסופרת אהובה גניש היא קלינאית תקשורת במקצועה, עובדה שבאה לידי ביטוי במטרות שהיא מציבה בהקדמה לספרה "מה הייתם עושים במקומו?" (2008); אל ספרה של חנה דגן (2010) נלווית המלצה והדרכה ממאבחנת דיסקטית שהיא גם מורה מומחית להוראה מתקנת; חיים ולדר ואהובה רענן פרסמו את הספר "ספורים מתוך הלב של אורי" (תשס"ד) – הוא סופר ויועץ חינוכי והיא בעלת תואר שני בחינוך מיוחד ובייעוץ. בחלק מהספרים המגמה לעסוק בעולם הפנימי של הילדים ניכרת כבר בשמותיהם: "ילדים מספרים על עצמם" (ולדר, תשנ"ג), "מה הייתם עושים במקומו?" (גניש, 2008), "מתגברים" (פריינד, תש"ע) ועוד. העובדה שסופרים מציינים פרטים על מקצועות הכותבים מעוררת אותנו לחשוב על כיווני ההתפתחות של הספרות הזאת. המבואות מלמדים על תמורות בספרות הילדים החרדית בגיל הרך. אפשר לראות בכך חיזוק של תופעת

מבואות לספרי ילדים לגיל הרך: תופעה ייחודית המשקפת תהליכים חברתיים ותרבותיים בחברה החרדית

הייעוץ והסדנאות להורים חרדים, וכן להופעת ספרי יעץ והדרכה של אנשי מקצוע ידועים בנושאי היחסים הבין-אישיים, ההתמודדות עם חינוך ילדים ובני נוער, העיסוק בילדים עם קשיי למידה או התנהגות וכדומה. אך בעיקר חשוב לראות את השינוי שחל בדרך העמדת עולם הילד ודרך הביטוי לצרכיו הרגשיים והחברתיים.

הנמענים של המבואות הם ההורים: אימהות ואבות. המבואות תפחו בהיקפם והם תופסים כמה עמודים. התכנים השתנו והם משקפים גישה פסיכולוגית ותרפויטית. הם כוללים הדרכה ישירה על דרך הפעילות שמצופה מההורים תוך אזכור המטרות וההישגים המצופים. תופעה זאת מלמדת על שינוי בגישה. לא עוד הטפה כללית לחינוך ולאמונה אלא הדרכה מכוונת לעשייה מודרכת כשהמטרות ודרכי הביצוע פרושות לפני ההורים. המבואות מופיעים בעיקר בסיפורים ריאליים מחיי הילדים בבית, בחברה ובמשפחה. בסוגות אחרות, כגון משלים, עיבודי מדרשים, סיפורי תורה, יש מבואות מעטים מאוד – עובדה המוכיחה את מטרת המבוא: לעמוד על צרכיו של הילד בגיל הרך ולהעניק לו על ידי ההורים כלים להתפתחות ולהתמודדות עם קשייו.

המבואות כמשקפים ערכים, לקחים ומוסר

עיון ברעיונות החינוכיים המופיעים במבואות בשנות האלפיים יציג קו של המשכיות לגבי הרעיונות שהיו נהוגים בשנות השמונים. הרצון הוא להשתמש ביצירה הספרותית ככלי חינוכי ללימוד מוסר ולהשפעה חינוכית כשזאת בעצם הסיבה העיקרית לכתיבת היצירה:

כך כתוב במבוא לסדרה "החינוך הטהור" (ברסלויצר וויס, ח"ת):

הספרונים יקיפו את חיי היום-יום, שבת בשבתו, מועד במועדו, ומצוות עשה ולא תעשה, שנצטוונו עליהן בתורתנו הקדושה. ערב ערב תוכלו לקרוא ולספר באוזני ילדיכם הפעוטים סיפור חינוכי טהור, וכך יירדמו מתוך הלכה פסוקה, מידה טובה או דרך ארץ, שקדמה לתורה. אתכם בתפילה כי תזכו לגדלם לתורה וליראת ה' טהורה.

אותה מגמה מופיעה בסיפור ההיסטורי של שפיצר (תש"ן), שכותב במבוא הארוך: לפי זה הרי שרק ספרים הנכתבים ללא פניות אלא לשם שמים בלבד – בכוחם ללמד ולהשכיל את בני הנעורים, שילכו בדרך התורה במשך כל חייהם [...]. נפשי בשאלתי כי הספר הזה שהוא בגדר קרבן עולה, בלתי לה' לבדו, יהא גם כן כקרבן תודה [...] וזיכני להקריב מפרי רעיוני להעשרת הספרות החרדית. כן יזכני להרבות כבוד שמים עד ביאת הגואל במהרה בימינו.

הסיפור מיועד לילדים בגיל כיתות היסוד והמבוא מיועד להורים כדי לשכנעם בחשיבות הספר.

בספרו של אביגדור (תשמ"ז) מופיעות שתי הקדמות:

הקדמה ראשונה מכוונת אל ההורים:

אליכם ההורים, הספר שלפניכם נועד לחנך את הקוראים הצעירים למידות טובות. הסיפורים הם אך כלי ואמצעי להשגת מטרה זו [...] מטרתו להרחיב ולהעשיר את ידיעות הקורא הצעיר בדינים ובהלכות ולחנכם להקפדה בקיום מצוות [...] מטרתו לכוון

את הקוראים ילדים ונוער, לתיקון מידותיהם ולשיפורן. מתוך שזאת מטרתם של ההורים ייתן הספר בידם כלי חינוכי להשגת מטרה זאת.

ההקדמה השנייה מכוונת אל הקוראים הצעירים:

אליך הקורא הצעיר [...] לכוון את הקורא לתיקון המידות ולסייע לו בשיפורן. בכל סיפור התמקד הסופר בנושא מרכזי אחד בתיקון המידות [...].

אנו פוגשים כאן פנייה כפולה: בפנייה הראשונה אל ההורים האמירה היא שכדאי להביא את הספר אל הילד ולשכנע אותו לקרוא כי הוא שיחנך אותו, שכן זאת מטרת המחבר לכתוב את הספר וזאת ההצדקה לכתובת הספר. הפנייה השנייה היא אל הקורא הצעיר המנסה לשכנע אותו, כי הספר יעזור לו בהתקדמותו הרוחנית. בבסיס שתי הפניות עומד רעיון אחד: תפקידו של הספר הוא לחנך וזה מה שעומד במרכז עבודת הקודש של הסופר הרואה את עצמו כמחנך.

אותו הרעיון עומד במרכז המבוא לספר "המפלט ביער" (להמן, תשנ"ב). הספר הוא עיבוד משופר של אחת מיצירותיו של הסופר מנחם להמן שנכתבה בשנות השלושים בגרמניה, והוא מותאם לימינו:

סיפורים אלה רב היה כוחם להחזיר תועים מדרכם הסרה וללמד תינוקות שנשבו בינה [...] לקרב לבם של בני הנוער לאבינו שבשמים [...] סיפורים מרתקים על טהרת הקודש, נהדרי תוכן מעוררים את הלב ליראת שמים.

מתוך דוגמאות אלה נראה כי ההצדקה היחידה לפרסום הספרים בשנות השמונים היא המטרה החינוכית: להרחיב את הידיעות בהלכה, לשפר את ההתנהגות כלפי החרב, להקפיד על קיום המצוות וכדומה. הגישה היא של העברת החומרים ולימודם על פי הבנתם של המבוגרים מנהיגי הדור אל הדור הצעיר, וזאת על פי השקפת העולם היהודית מדור דור (מלחי, 2014). דרך זאת מאפיינת את החברה השמרנית ובאה לידי ביטוי בפסוקים רבים במקורותינו: "והיו עיניך רואות את מוריך" (ישעיה ל 20); "שאל אביך ויגדך זקניך ויאמרו לך" (דברים לב 7) ועוד.

כך הופך הספר לכלי דידקטי: יצירות שתכליתן להועיל או ללמד לקח. מטרתה המרכזית של התועלת הדידקטית היא לספק ידע על המציאות הממשית מהיבט דתי-מוסרי ולתת כיווני מחשבה והתנהגות, ערכים והשקפת עולם כדי להשפיע על המציאות. זהו מכשיר תעמולתי להשקפת עולם או לאידאולוגיה (מלחי, תשנ"ב, עמ' 113-123). יש לשים לב שאחד ממאפייני המבואות האלה הוא גם הטרמינולוגיה, השפה שבה הם נכתבים: המליצות לקוחות מעולם ספרי הקודש, הסגנון הוא דרשני ורבים הציטוטים מן המקורות. ההצטטות של הכותב ניכרת, אין הוא מבליט את השכלתו או יכולותיו. השבח שנכתב עליו או על ספרו הוא בעיקר בהיותו תלמיד חכם, ירא שמים, איש הלכה, מחנך ותיק ומשפיע חינוכי.

עיון במבואות שנכתבו בשנות האלפיים ואילך לילדים בגיל הרך ובכיתות היסוד, מעלה בבירור את מגמת הכותבים להמשיך להשתמש בסיפורים ככלי לחינוך הילדים לערכים ברורים מאוד. אמנם הערכים עולים מתוך הסיפורים עצמם, ממהלך העלילה, מסיימה ומדברי הגיבורים, למשל החמור הרוצה להיות כמו חיות אחרות לומד לקח: "עליך למצוא אצלך את הערך" (גרוס, 2001); בספר "נמלה במלמה" (שטוב, תשס"ה) אומרים חברי הנמלה – הנמלון: "שינוי מהות הוא

מבואות לספרי ילדים לגיל הרך: תופעה ייחודית המשקפת תהליכים חברתיים ותרבותיים בחברה החרדית

כְּשֶׁלוֹן", והנמלונות: "נמלה המתפּיֶפֶת אסון עליה ממיטה" ועוד דוגמאות רבות. אולם הכותבים אינם מסתפקים בכך והם מצהירים כבר במבואות על הערכים שברצונם להנחיל.

במבוא לספר "אפרוחית, למה בכית?" כותבת בקרמן (2008):

"חינוך עם חיוך" הינה סדרה חינוכית [...] הם שזורים מוסר השכל הנקלט בהבנה ובחיוך [...] על אף הפשטות שבה כתובות העלילות הן מכילות מסר רב עוצמה היכול לשמש בסיס לדיון פורה ומעמיק בכל שכבת גיל.

במבוא לספר "דף יום יומי" כותב לבקוביץ' (תשס"ו):

עמודי הבניין מהווים את עיקר חוזקו וחוסנו, ובלעדיהם – לא יחזיק הבניין מעמד ויתמוטט [...] התורה, העבודה וגמילות החסדים הינם העמודים שעליהם עומד העולם [...] תפקידנו להשריש בליבנו ובליבם הטהור של ילדינו את הקשר היסודי עם היסודות [...] ולאחר שהסיפור מוצא מסילות לליבו של הילד, מגיע השלב הבא – ה"תפילה שבלב" [...] וכמו מאליה תפרוץ מן הלב תפילה שיש בה בקשה או הכרת התודה לבורא העולם.

רענן וולדר (תשס"ז) כותבים בספרם מבוא ארוך ומפורט על הרגשות של ההורים והילדים, על הדרך לעודד הבעה רגשית, פיתוח רגישות ואכפתיות לזולת ועוד. אך בפתיחה ובסיום של המבוא הם מזכירים לנו, שמטרתה העיקרית וזכות קיומה של הספרות הזאת הן האספקט החינוכי. בראש ההקדמה מופיעים הציטוטים:

חייב אדם ללמד את בנו תורה... ומידות טובות (על פי הרמב"ם בפירוש למשנה; מכות ב', ג').

תורה – מצריכה לימוד וגם מידות טובות אינן צומחות מעצמן.

בסוף ההקדמה הארוכה להורים הם כותבים: "תפקידנו כהורים אינו לגרום אושר לילדינו ולפתור עבורם את הבעיות הנקרות בדרכם. תפקידנו להנחיל להם ערכים רוחניים, לספק להם כלים להתמודדות עם נחשולי החיים".

הפתיחה והסיומת נותנים הרגשה של מעין מס שפתיים לחברה החרדית המסורתית, שמחפשת את הערכים החינוכיים כהצדקה לכתיבת ספרות לילדים. בספרים שונים נאמרים משפטים קצרים שמזכירים את המטרה החינוכית, אך הם מלווים במטרות רבות אחרות: יש שמסבירים את השימוש בבעלי-חיים כגיבורים בסיפורי חיות (מלחי, תשע"ה) כדי לחנך את דרכם לאמונה:

בספר "חיפושולה" כותבת הסופרת (וייס, 2008, פרק המבוא): "[...] שלכל יצור יש תפקיד בעולם/ לפעמים ידוע לפעמים נעלם/ ואפילו לג'וק כזה קטנטן/ השם יתברך תפקיד נתן/ תודה רבה בורא עולם/ הכל ממך שלך כולם"; כך גם בסיפור "צוואר קצר" (גולדבלום, 2008): "הן את כולם ברא בורא עולם, עם מקום לכל אחד, יחיד ומיוחד [...]"; כך גם גרוס (2001) כותבת בספרה: "כי ה' נתן לכל אחד תפקיד חשוב ומיוחד, רק הוא יכול למלא תפקידו".

אמירות אלה ממשיכות את הקו המחשבתי והחינוכי של שנים עברו.

אולם הולכים ומתרבים המבואות שמייצגים גישה שונה ומעמידים את עולמו וצרכיו של הילד במרכז – מוצגות לפנינו כמה שאלות: כיצד נגיע היום לחינוך ולהקניית ערכים דתיים של כיבוד הורים, של קיום מצוות, של שליטה עצמית וכדומה? מהם הכישורים שיעזרו לו לצלוח את החיים ולהגיע אל האידיאלים החינוכיים שלנו? כיצד יתמודד הילד עם המשברים? כיצד אפשר לבנות תקשורת משפחתית כדי לנווט את הילד אל אורח החיים המקובל בחברה שלנו?

להלן התשובות: לתת לו כלים באמצעות הסיפורים, לפתח את החשיבה, לתת לו כלים לתקשורת, להגביר את המודעות לפן הרגשי, להעשיר את השפה, לפתח את הדמיון ועוד. כלים אלה יביאו את הילד לידי הקשבה להורים ולשיתוף פעולה עמם, ודרכם ילמד על קיום המצוות. חיזוק עולם הרגש יביא לידי אהבת התפילה ולפנייה לקב"ה בכל עניין, וכן לשליטה מובהקת יותר על הרגשות. זה גם יביא לידי עידון המידות על ידי תשומת לב והתחשבות ברגשותיו של האחר ובצרכיו. רענן וולדר (תשס"ו) מציינים כי "להיות רגישים לרגשותיו משמע לפתח את מודעותו לרגשותינו" (מתוך ההקדמה). גניש (2008) כותבת בהקדמה לספרה:

[...] הוא מתאמן בחשיבה גמישה ויצירתית, הוא רוכש מיומנות בפתרון בעיות בקשריו הבין-אישיים, כדוגמת יחס לאחים וחברים, ובונה את בטחונו העצמי על ידי מציאת רעיונות יצירתיים [...] ויכשירו אותו לתגובות מאוזנות במצבים קשים במקום תגובות אימפולסיביות והבעות תסכול למיניהן.

אפשר בהחלט לומר שהסיפור אינו מובא כאמנות בפני עצמה, אלא הוא ממשיך להיות כלי להשגת מטרת שונות והן בסופו של דבר משפיעות על חינוך הילד, משפרות את מידותיו ומעשיו כדי שיקבל עליו את עול הדת. המטרה נשארה אך היא גלויה ומוצהרת פחות, והדרכים להשיגה הן אחרות, חדשות ומגוונות. מכאן נעמוד על מספר נושאים מרכזיים המופיעים במבואות בשנות האלפיים ואילך:

1. טיפוח תקשורת: ההקשבה וההבעה

אחד הנושאים הבולטים שעומדים היום במרכז המבואות הוא הצורך לטפח את התקשורת הבין-אישית. הכוונה היא להרגיל את הילדים ואת המבוגרים להקשיב איש לרעהו. כמו כן חשוב מאוד להביע את כל אשר על לבו של הילד. חשוב להרגיל את הקוראים לשוחח על מה שקראו ועל מה שלא נאמר במפורש ביצירה. בהקדמה לספרה של גניש (2008) מצהירה הסופרת (שהיא קלינאית תקשורת) שאחת המטרות של הספר היא "העמקת הקשר בין ההורה לילדו בדרך של דו-שיח". בהמשך היא מתארת את התהליך הרגיל: "כאשר ההורה מקריא סיפור לילד, הוא זוכה להקשבה פסיבית בלבד". כדי להפיק את המרב ולטפח את השיח והתקשורת היא מציעה "ספר אינטראקטיבי" שנותן לילד תפקיד פעיל בחוויה על ידי ביטוי אישי של רעיונות יצירתיים. ספר זה יעורר דיון ושיחה על הרגשותיו של הילד וניתן להרחיב את השיח לסיטואציות נוספות ולתת לילד להביע את רעיונותיו מתוך הקשבה והערכה אמיתית.

העיסוק בתקשורת הוא נושא מרכזי גם בספרה של צורן (תשע"ב). כל הסיפורים בספר זה עוסקים בתקשורת, בשפה ובדיבור. מטרת הספר היא "רכישת כלים מעשיים שבעזרתם יוכל לשפר את יכולת התקשורת החיובית עם הסביבה". כמודל שאליו יש לשאוף צורן מזכירה את התפילה שבה

מבואות לספרי ילדים לגיל הרך: תופעה ייחודית המשקפת תהליכים חברתיים ותרבותיים בחברה החרדית

יש "יכולת תקשורתית בדרגה רוחנית גבוהה" (בין הילד לבוראו). "בניית תקשורת נכונה תאפשר קרבה וקשר לאבא שבמרום". בספר משולבים דפים של "הלון הזדמנויות" שהם כלי להורים. בכל "הלון" מוזכרים רעיונות חשובים בסיפור, יש ארגז כלים, הפניית תשומת לב לרגשות ועוד. ההפעלות כוללות שאלות, ציורים לחידות, דברי תורה, הקניית מושגי תקשורת והסברים חינוכיים על כל דבר. "כל אלה יזמנו צורות שונות של תקשורת חיובית בין הילד להוריו".

חיים ולדר (רענן וולדר, תשס"ז) מגדיר: "קשר הוא חיבור בין ביטוי רגשות לבין קליטתם על ידי האחר". הוא כותב על יצירת קשר עם ההורים על ידי ביטוי רגשות. הוא מעודד ביטוי בשפת הרגשות ושואף לעודד את יכולת הקליטה – התקשורת. לא להסתיר רגשות אלא בעזרת תיווך והדרכה לפתח רגישות לצורכי הזולת. אחת המטרות היא שיפור יחסי הורים וילדים.

מלכה זיכרמן, מנחת הורים ויועצת חינוכית, כותבת במבוא: "קריאת הסיפורים תסייע לילד להיפתח אליך, לשתף אותך ברגשותיו ולהתגבר יחד על הקשיים שלו" (זיכרמן, תש"ע). היא מדברת על שלושה סוגי קשרים: קשר עם עצמי, קשר עם סביבתי וקשר עם בורא עולם.

מתוך הדוגמאות עולה שוב בבירור כי הסיפור עצמו כאמנות אינו גורם חשוב שיש לעודד את ההזדקקות לו. הסיפור הוא כלי מובהק ליצירת תקשורת כזאת או אחרת, עד כדי כך שבמהלך עבודתו הכותב מונע על ידי הכללים ליצירת תקשורת, ולכן הוא מתאים את כתיבתו לכללים אלה. חשיבות בניית התקשורת והדרכים לעשות זאת הן המנחות את הכותב ומכוונות את יחס ההורים אל הסיפור. התפנית היא בכך שההורים והמחנכים ישפיעו במהלך שיח עם הילד. עליהם לתת לילד הזדמנות לשטוח את רגשותיו ורצונותיו ולנהל שיח עם ההורים. חובה זאת מומלצת להורים כדרך להצלחת החינוך: תקשורת, שיח, דיון והתחשבות יביאו להקשבה ולהגעה לעמק השווה.

2. פיתוח הדמיון

בהקדמות רבות מוזכר הסיפור כמפתח את כוח הדמיון. הסופרת יהודית שולם (2008) מביאה ציטוטים מהמקורות שמוכיחים את חשיבותו של הדמיון: המקור החשוב הראשון הוא הרמב"ם (משה בן מימון, תשנ"ב) הכותב כי אחד מחמשת כוחות הנפש הוא הכוח המדמה שבאמצעותו אפשר להגיע להשגות שאי-אפשר לתפוס אותן במציאות. באמצעות שימוש חיובי בכוח המדמה אפשר להתגבר על חולשות, קשיים ובעיות ואחר כך ליישם את הפתרונות במציאות; המקור השני הוא הרב דסלר (תשנ"ז) המדבר על עצמתו של כוח זה וכותב ש"בשעה שהילד עסוק במשחקיו הרי הדמיון בעיניו כמציאות" (עמ' 340). כך בהמשך דבריו נוכל לנצל את כוח הדמיון של הילד בעזרת הסיפורים שלפנינו, ונסייע לו להיעזר בכלי חשוב זה למען חינוכו.

"כל סיפור הוא זירת התרחשות דמיונית העוסקת בדילמה רוחנית ערכית, חווייה המקנה כלים להתמודדות פעילה עם בעיות החיים בהווה לקראת אורח חיים בריא ומשמעותי בעתיד" (אמא של לאה"ה, תשס"ח); ספר אחר הכולל "תצלומים מרהיבים של תערוכות יצירה תלת-ממדיות בעלות רובד פנימי עמוק", יביא את הקוראים לידי מסקנה ש"הדמיון מרתק עוד יותר מהמציאות" (שיין, תשס"ה); "ספר זה מחדד את החושים מפתח מאד את כושר הדמיון [...] גם לאמא ולסבתא תהיה שעה של נחת רוח בעולם הדמיון". בספרה של פריינד (תש"ע) מודגש חלקם של האיורים בפיתוח הדמיון. מעבר לכך הסופרת מציעה לעבוד על הסיפור "קופסת הנשיקות" בטכניקה טיפולית

בעזרת דמיון מודרך כדי להתמודד עם געגוע וקושי פְּרָדָה.

כחלק מהתהליך של רכישת מיומנויות בפתרון בעיות בקשריו הבין-אישיים של הילד, מציעה הסופרת אהובה גניש (2008) לילדים להפעיל את הדמיון ולתאר מצבים דומים שהם מכירים מעברם האישי או שהם צופים שעלולים לקרות להם בעתיד.

נוכל לראות המלצות מגוונות באשר לפיתוח הדמיון: שימת דגש בטקסט עצמו אך גם לעמוד על תרומתם של האיומים, שימוש במקורות יהודיים המציינים את חשיבותו של הכוח המדמה, כוחו של הדמיון בהתמודדות עם דילמות לפתרון בעיות מנקודות ראות שונות ואת ההמלצה להכיר את המושג "דמיון מודרך" ולהשתמש בו.

3. מבע לשוני - התפתחות שפתית

במבואות של ספרים רבים עומדים על חשיבותו של המבע הלשוני ומדריכים את ההורים לפתח את הלשון של הילד. בספר "יום חדש מתחיל" (אמא של לאה'ה, תשע"ב) ממליצה המחברת "לדבר אל התינוק מהרגע שהוא נולד, כל הזמן". היא מציינת שהדיבור נועד ליצירת מערכת יחסים, הקשבה, זיהוי רגשות, הבנה ולימוד הקצב הפנימי של השפה. אחר כך היא מתארת את סדר הפעולות: שפת הילד מתפתחת ומקבלת משמעות כשהמבוגר הוא המתווך ועליו לדבר אל הילד "בשפה תקינה עשירה ושוטפת"; "יכולת ההתבטאויות ורמת התקשורת החברתית שלו, נגזרים מהשיח השוטף עם הסביבה" – כך נעשיר את יכולתו המילולית של הילד; "הקראת ספרים מספקת העשרה נוספת מעבר לחוויה המשותפת והקשר הבין-אישי, מאחר ושפה כתובה שונה משפה מדוברת באוצר המילים שלה, במבנים התחביריים שבה, ובשימוש בדימויים ובהשאלות". בהמשך היא מונה את השלבים היומיומיים שדרכם אפשר להעשיר את הלשון: תיאור תהליך הבוקר, קריאה בשם לפריטי לבוש שונים, הבחנה בצבעים, גודל וצורה, תיאור מערכת היחסים בין אימא לילדים וכדומה. ולסיום היא כותבת: "עלינו לזכור כי התפתחות שפתית טובה, יכולת מילולית ואוצר מלים רחב, מניחים יסודות להצלחה ולצמיחה לימודית ורוחנית".

גם רענן וולדר (תשס"ז) עוסקים במבוא בחשיבות הביטוי השפתי: יש לבטא רגשות. חשוב הקשר בין ביטוי הרגשות לקליטתם על ידי האחר. יש לעודד ביטוי של רגשות וכן לכנות רגשות בשמם. תפקיד שפת הרגשות "לעודד ביטוי של רגשות ולחדד את יכולת הקליטה שלהם, ובכך לאפשר תקשורת בריאה וברורה בין ילדיהם להוריהם". אכן בספרים רבים יש הכוונה לשיח ולדין על הדילמות המוצגות, על הרגשות המובעים, על אפשרויות להסברים שונים וכדומה. יש שימוש רב במילוליות – ההורה והילד מביעים את עצמם במילים. קשר שפתי כזה יאפשר בניית גשר של הבנה ואמון בין הורים לילדים. על קשר זה אפשר לבנות כבוד ולימוד הדדיים ושותפות קרובה ואמתית.

4. בניית זהות אישית

קריאה של ספר בצוותא יכולה לאפשר לילד להתייחס לאשר הוא חווה בעצמו, ולשמם בסיס לשיח פתוח אודות נטיותיו, כישוריו וחולשותיו. הזדמנות זו היא בעלת חשיבות לאור יכולת החשיבה המתפתחת ומעניקה לילד אפשרות לפתח זהות אישית בתוך מערך יחסי הגומלין שבינו לבין סביבתו [...]. התהליך ההתפתחותי הרגשי-חברתי העובר על

מבואות לספרי ילדים לגיל הרך: תופעה ייחודית המשקפת תהליכים חברתיים ותרבותיים בחברה החרדית

הילד, מביא אותו בהדרגה ממצב של אגוצנטריות – ראיית עצמו וצרכיו במרכז, למצב של בוגר המסוגל להבחין אף בצרכיו של זולתו ולהכיר ברגשות (אמא של לאה'ה, תשס"ח).

גם כאן ניכר היחס אל הסיפור ותפיסתו ככלי העוזר להורים וילדים לעבור תהליכים התפתחותיים. המעבר מאגוצנטריות לזהות של חברות נעשה בעבודה משותפת של הילד והורים במהלך קריאה ועיון או דיון בסיפור. במבוא לספרה כותבת זיכרמן (תש"ע):

מתפקידנו לעזור לילד לגלות את כוחותיו וללמד אותו להשתמש בהם בהצלחה – להצלחה [...] צריך ליידיע אותם שיש להם הכוח להיפגש עם רגשותיהם ולשלוט בהם. ילדים גם עלולים לקבל את עצמם בתנאי ש"אני מושלם" או "בתנאי שאני אמצא חן בעיני כולם", והלוא אין זה מצב ראוי [...] אם נלמד אותם לקבל ולאהוב את עצמם גם כשהם תועים הם יירגעו ויפנו אנרגיות לצמיחה ולהתקדמות, לשליטה רגשית, למיצוי פוטנציאל ולקשרים נכונים בשלושת הערוצים המשמעותיים בחיים – הקשר עם עצמי, הקשר האוהב עם סביבתי וקשר קרוב אל בורא עולם.

ההדרגתיות שקובעת הכותבת מביאה אותנו שוב לידי מסקנה, כי אכן כתיבת המבואות מוכיחה את המקצועיות של הכותבים ואת רצינות עבודתם החינוכית. כל המאמץ מופנה לשיא שהוא החלק השלישי: "קשר קרוב אל בורא עולם".

בספר אחר של גניש (2005) המחברת כותבת על היכולת של הילד לפתור בעיות בכוחות עצמו מתוך הכרה ביכולות שלו להתמודד עם דילמות מגוונות: "כאשר ילד פותר בכוחות עצמו בעיה המתעוררת בסיטואציה חברתית הוא נעשה עצמאי ובוגר יותר".

5. פיתוח כושר החשיבה והיכולת להתמודד עם אתגרי היום-יום

לספרה השני של גניש (2008) שהוא ספר המשך לראשון שיצא ב-2005, נכתב מבוא ארוך ומקיף העוסק בפיתוח מיומנויות ברמה גבוהה יותר לפתרון בעיות. בספר מוצגים תשעה תרחישים של אתגרים אישיים-חברתיים מוכרים מחיי היום-יום של הילד. אחת ממטרות הספר כפי שמצהירה הסופרת היא פיתוח כושר התמודדות עם אתגרי היום-יום. הדרך היא לתת כלים לילד להתמודד עם מצבים שעדיין לא למד להכיר אותם כראוי. "בעזרת שיחות וחיפוש פתרונות לומד הילד להגיב ביעילות לאתגרים הנקרים בדרכו". כל סיפור מציג בעיה שנוצרת לאחר מפגש עם הזולת. הילד מתאמן בחשיבה גמישה ויצירתית ורוכש מיומנויות בפתרון בעיות קשורו הבין-אישיים. הוא מפתח את חשיבתו ומגיע לידי פתרון ופיתוח רעיונות מתאימים למצבים משתנים.

שולם (2008) כותבת בספרה:

הילדים שלנו, כמו כל הילדים בעולם, מוצאים עצמם לעתים קרובות בתחושת חוסר אונים. גם הילד הבריא והאהוב נפגש עם מצבים לוחצים וארועים מביכים, ועליו להתמודד איתם [...]. אנו, ההורים, איננו יכולים למנוע ממנו את המאבקים והקשיים, ואף מבינים שיש תהליכים שעליו לעבור בעצמו כחלק מתהליך הגדילה וההתפתחות.

היא ממליצה להיעזר בסיפורים כדי להתמודד עם בעיות אישיות. בהמשך היא מצהירה על המטרות של הסיפורים: לעניין את הילד בבעיה המטרידה אותו ועלולה למנוע ממנו להירגע ולהירדם, להציע לו פתרונות שונים לבעיה ועוד. במישור השכלי: הילד יקשיב, יחשוב, יבין, יתאים את הידע לעצמו ויפנים פתרונות. היכולת להתמודד תאפשר שמירת מצוות גם כשסדר היום עמוס, כשיש הרבה מטלות ואתגרים בבית ובחברה, וכשצריך למצוא פתרונות יצירתיים מגוונים למצבים בלתי צפויים.

6. חשיבותה של אינטליגנציה רגשית ודרכי טיפוחה

שני ספרים מתוך המבחר הכלול במחקר זה עוסקים בהרחבה בהדרכת הורים לצורך טיפוח האינטליגנציה הרגשית:

א. "ספורים מתוך הלב של אמא" (רענן וולדר, תשס"ז) – בפתח המבוא הארוך המכוון אל ההורים, מגדירים המחברים את המושג "קשר": "קשר" הוא חיבור בין ביטוי רגשות לבין קליטתם על ידי האחר. כאשר ההורה משדר רגש שאינו מבוטא די צרכו, או שאינו נקלט בצורה הנכונה, עלול הרגש שלא להיות מועבר, או להיתפס בצורה מעוותת ואפילו הפוכה" [ההדגשה במקור]. מטרת הספר היא לפתוח "צוהר לתוך ליבן של אמהות (וגם של אבות) ולסייע להורים העוסקים בחינוך ובגידול ילדיהם להנחיל לילדיהם את שפת הרגשות; לעודד ביטוי של רגשות ולחדד את יכולת הקליטה שלהם, ובכך לאפשר תקשורת בריאה וברורה בין ילדים להוריהם" [ההדגשה במקור]. מטרות הספר הן עידוד הבעה רגשית, פיתוח בהירות רגשית, פיתוח רגישות ואכפתיות לזולת ושיפור יחסי הורים וילדים. כל מטרה זוכה להסבר נרחב. בסיכום כותבים המחברים: "היכולת לזהות ולקבל רגשות שונים העולים באדם עצמו [...] כמו ההכרה בהשפעת הרגשות על העצמי וההכרה בהשפעתם על האחר, הן יכולות משמעותיות המאפשרות לילד להתמודד עם קשיים שיקרו בדרכו ולהצליח לפתח תקשורת ויחסים משמעותיים עם אחרים".

ב. "מתגברים" (פריינד, תש"ע) – גם לספר זה יש מבוא ארוך המכיל את המרובה: בפתחו מצהירה המחברת על ייחודו של הספר "סדרת סיפורים מקצועיים ומלאי חן המציעים להורים כלים ייחודיים להתמודדות עם פחדים ועם רגשות שליליים ומסייעים בס"ד לבנות את אישיותו של הילד בעל אינטליגנציה רגשית מפותחת". היא ממשיכה ומגדירה את האינטליגנציה הרגשית ואת חשיבותה: "ילדים בעלי אינטליגנציה רגשית גבוהה גדלים בע"ה למבוגרים חסונים ביותר מבחינה רגשית". על הסיפורים היא כותבת שהם לקוחים מעולמם של הילדים, הם עוסקים בהכרת רגשות ולצדם מוצעים כלים מגוונים להתמודדות: לסיפור אחד מוצעת "טכניקה טיפולית בעזרת דמיון מודרך, לשני מוצע כלי הסתכלות אמוני של "ראיית החלק המואר והמלא" והשלישי בונה יחס ייחודי לזיכרונות ישנים. בחלק האחרון של המבוא מוצעות דרכי עבודה מפורטות עבור ההורים. גם כאן המבוא הוא מקצועי מאוד ומטרתו ממוקדת. המטרות מיועדות לבניית אישיותו של הילד, להכרה בקשייו ולרצון לתת כלים ביד ההורים לעזור ולהשפיע. יש לומר שניכר כאן שינוי דרמטי לעומת מה שהורגלנו בו בעבר: הגישה החיובית בחברה החרדית הייתה של כיסוי, של הסתרה. אין לספר או לדבר על רגשות שהם

מבואות לספרי ילדים לגיל הרך: תופעה ייחודית המשקפת תהליכים חברתיים ותרבותיים בחברה החרדית

אישיים מאוד ולא תמיד מכבדים את האנשים. יש להסתיר בעיות נפשיות כדי להגן על כבוד המשפחה. הגישה והלשון המוסרנית שדורשת צייתנות לעקרונות ולהכוונה חינוכית דידקטית אינה קיימת עוד. בנושא "העבודה על הרגשות" הכיוון הוא פתיחת ערוצי תקשורת, היענות לצורכי הילד, לקשייו ולמאוייו, והזרכת ההורים בחיזוק הכוחות הקיימים שבו גם מבחינה רגשית.

בספרים נוספים מובאת בשולי הדברים חשיבותה של האינטליגנציה הרגשית. כך כתוב בספרה של צורן (תשע"ב) העוסק במשפחת ברווזים:

חשוב לציין שבשלב הרגשות "איך המרגש", השתמשנו בלשון נוכח, מאחר שרצוי לפנות לילד באופן ישיר. אך יש לזכור כי רוב הילדים אינם חשופים לעולמם הרגשי ויעדיפו את הדיבור בגוף שלישי ובצורה עקיפה. ככל שתרבו לתרגל עם ילדכם לבטא במילים את הרגשותיו, כך יתחבר הילד עם עולמו הפנימי ויעבור מהתייחסות עקיפה להתייחסות ישירה לרגשותיו.

חשיבותה של האינטליגנציה הרגשית מופיעה גם בספר "מתנה מתאימה בדיוק" (אמא של לאה'ה, תשס"ח): "התהליך ההתפתחותי הרגשי-חברתי העובר על ילד, מביא אותו בהדרגה ממצב של אנוצנטריות – ראיית עצמו וצרכיו במרכז, למצב של בוגר המסוגל להבחין אף בצרכיו של זולתו ולהכיר ברגשותיו". המחברת מצהירה על כוונותיה ומטרותיה בספר זה: "פיתוח רגישות לצער הזולת; פיתוח יכולת לתת מענה לצרכים הרגשיים של הזולת מתוך נתינת מרחב לצרכים ולהעדפות שלנו [...]"; התייחסות לרגשות: הפתעה, ציפיה ואכזבה, קשר, הזדהות, סיפוק ושמחה."

עבודה עם הורים

מאחר שתפקידו של הספר לפתח את עולמו של הילד מבחינה אינטלקטואלית, רגשית וחברתית, הכותבים פונים במבואות אל נמענים שונים שתפקידם להשתמש בספר ולנצל את מעלותיו למען התפתחות הילד. לעתים הסופר אינו מזכיר את הנמענים והפנייה היא כללית וסתמית, אך יש ספרים שבהם הפנייה היא בבירור אל ההורים. כלומר, הסופר או היועץ שעומד לצדו מטילים על ההורים את התפקיד הזה בייחוד בספרים שעוסקים בשעות היום או הלילה שבהם הילד נמצא בחיק המשפחה. כגון בספר "סיפורי המלאך הגואל" (שולם, 2008) שמדריך את ההורים כיצד לבנות נכון את שעת ההשכבה בלילה. ההדרכה מכוונת למישור הגופני, הרגשי והשכלי. יש גם פנייה ישירה בגוף שני, לא כל כך ברור אל מי, כגון "בנדאי נכנסת לא פעם לחנות ספרים [...]". (הספר שלי, שניר, תשע"ד), או הספר "יום חדש מתחיל" (אמא של לאה'ה, תשע"ב) שמחנך למנהגים נכונים בשעת הקימה בבוקר.

הפנייה אל ההורים גוררת אחריה הדרכה מפורטת על דרכי העבודה עם הספר. בכך מחייב הכותב את ההורים לקחת על עצמם תפקיד נוסף של מעורבות בפיתוח הילד וחינוכו. בכמה ספרים הכתיבה היא בגוף ראשון רבים. צורה זאת יוצרת תחושת שותפות וקרבה, וכך גדל האמון שלנו בכותב כמי שרוצה לעזור לנו בחינוך ילדינו, למשל בספר "יום חדש מתחיל" (אמא של לאה'ה, תשע"ב) כתוב כי "כל אחד מאיתנו שואף להעניק לילדיו את המיטב".

גם שניר (2008) כותבת במבוא לספרה:

הסיפורים נכתבו בצורה נעימה וזורמת שתאפשר להורים להקריא לילד את הסיפור כמות שהוא מבלי שיצטרכו לערוך שינויים בטקסט. אז קחו את "הספר שלי" ושבנו עם הילד שלכם לשעת סיפור חוויתית. אתם מספרים – והילד מקשיב, אתם שואלים – והילד משיב [...] עד שהתפקידים יתחלפו: הילד יספר – ואתם תקשיבו, הילד ישאל – ואתם תגיבו.

הדרכה מפורטת מופיעה גם במבוא לספרה של גניש (2008): "הספר במתכונתו האינטראקטיבית מספק הזדמנות מיוחדת למנות את הילד לתפקיד פעיל בחוויה של "שעת הסיפור" על ידי הסקת מסקנות מהסיפורים ובטוי אישי של רעיונות יצירתיים [...]. המבוגר יוביל את הילד לזהוי הבעיה וישוחח עמו אודותיה".

זיכרמן (תש"ע) פותחת את המבוא לספרה במילים אלה: "אליך ההורה, סדרה זאת נכתבה למענך ולמען ילידך אחרי לימוד, מחקר והתמחות בגיל הרך וגיל ההתבגרות. לכל שאלה אני כאן." הכותבת משאירה מספר טלפון לשאלות.

בספר "תילי במדינת טילטילי" (פוקס, ח"ת) הסופרת קוראת להורים להקריא לילדים ספרים במקום להשמיע להם קלטות: "מיועד להורים המבקשים להקריא סיפור, להיות הורה מספר [...] הקשיבו לילדים [...] ותוכלו לדעת על רגשותיהם [...]".

מנת (תשס"ו) פונה בספרה "אל ההורים" ומיידעת אותם על "הסברים על כל יצירה והצעות לפעילויות". היא קוראת להורים "לחוות עם הילד את רגשותיו ולפתוח לפניו אפיקים להתמודדות נכונה". רענן וולדר (תשס"ד) נותנים סקירה על נושאי הספר וחשיבותם ועל חשיבות היכולת לבטא רגשות. הם מציינים את מטרת הספר: הרחבת אוצר המילים הרגשי, זיהוי ביטויי של כל רגש והבנת החוקיות שבעולם הרגשות. אחר כך באות הנחיות מעשיות לדרכי עבודה עם הילדים. הסופרים והיועצים מודעים לכך שהיום אין די ב"פקודות" ואפילו לא בדוגמה אישית. יש צורך להשקיע ולטפח את הכלים הראויים כדי להגיע לתוצאות הרצויות.

מבט ספרותי - דרכי הסיפור

מאחר שהספרים מיועדים לגיל הרך ולילדים בכיתות היסוד, רבים מהסופרים פונים אל ההורים ומשבחים בפניהם את מעלותיה של היצירה מבחינת דרכי כתיבתה. הם מאמינים שמעלותיה של היצירה מהפן הזה יתרמו לאהבת הקריאה, ויענו על צפיות המבוגרים והילדים. אחד השבחים הוא "פשטות העלילה" שתהיה קלה לקריאה מצד אחד, אך מצד שני עליו להיות "סיפור מרתק, מעניין ואהוב" כפי שכותבת מנוחה פוקס במבוא לסדרה "המשל והנמשל" (2006ב): מטרת הסדרה "לשלב סיפור מרתק [...] עם מסר חינוכי ולימודי שייחקה בלב הילד הקטן לכל החיים", כלומר העלילה ושאר האמצעים הקישוטיים – תפקידם לעזור בקליטת המסרים הראויים.

בסדרה אחרת "חינוך עם חיוך", בקרמן (2008) מציינת במבוא כי "העלילה חרוזה בצורה קלילה המהנה את הילד ומסייעת לו לקלוט את הכתוב במהירות והנאות לא תיפגם גם אחרי פעמים רבות

מבואות לספרי ילדים לגיל הרך: תופעה ייחודית המשקפת תהליכים חברתיים ותרבותיים בחברה החרדית

של קריאה חוזרת", ובהמשך: "על אף הפשטות שבה כתובות העלילות, הן מכילות מסר רב עצמה היכול לשמש בסיס לדיון פורה ומעמיק בכל שכבת גיל". מכאן המחשבה שהאמצעים הספרותיים הם כלי כדי להעביר את המסרים החשובים.

כך מבטיחה הסופרת חנה שניר (תש"ע"ד): "ספר שיענה על כל ציפיותיו וגם על ציפיותך [...] שמחת חיים, מלא עלילה ומסרים מפתיעים". יש כאן מסר פרסומי ושיווקי טהור.

גם הומור נחשב לאמצעי חשוב: במבוא לספר "החמור העצלן" (בקרמן, 2008) מוזכר "הומור ועלילה שמותאמת לתפיסת החיים של הילד שזורים במוסר השכל הנקלט בהבנה ובחיוך [...]". בספר אחר של בקרמן (2003) היא מציינת את הפשטות לעומת מאגר התוכן. "סגנון עממי, שפה קלה מאוצר המילים של הילד" כותבת בקרמן בספר "מי הפיל את האפרוח?" (בקרמן, 1989). בספר "החמור והתרנגול" (גרוס, 2001) מסדרת "מוסר והחיות" כתוב: "לחנך לערכים יהודיים תוך כדי סיפורים הומוריסטיים מעולם החי [...] הילד מקבל את המסר בהבנה ובחיוך [...]". הכתיבה קלילה ונעימה והחרוזים הרבים המשולבים בה משווים לה חן ונעימות כיאה לכתיבה לגיל צעיר".

מושגים ספרותיים נוספים המוזכרים במבואות: חריזה, דמויות הגיבורים, מהם הקרובים לעולמו של הילד (בעלי-חיים), לשון קלה וברורה, חזרות, חוויה ספרותית בלתי שגרתית, מקצב ועוד. מעטים הם כותבי השירה, אפשר למצוא אותה בעיקר במקראות לבתי הספר. תבנית ספרותית מקובלת היא המשל שדרכו, מציינים הכותבים, אפשר להבין בקלות את הערכים הנלמדים. בדרך כלל הילדים בעצמם מגיעים למוסר ההשכל המצופה. כך ביצירותיה של מנוחה פוקס: "לדבי יש כבר סבלנות", (תשס"א א), "מי יהיה מלך היער" (תשס"א ב), ו"מי ינצח בתחרות" (2006א).

כך כותבת בספרה יהודית פריינד (תש"ע): "שימוש בהומור כפי שבא לידי ביטוי בציורים – ככונה תחלה נבחרו איורים בעלי קו קליל והומוריסטי, באיורים נעשה "שיקוף רגשות" באמצעים אמנותיים המותירים לילד פתח לדמיון ולהומור רב-שכבתי".

סיכום

מתוך המחקר עולה חשיבותם של המבואות כמשקפים שינויים ותהליכים בחברה החרדית ובספרות הילדים שלה. אפשר לראות במבואות טקסטים בעלי זיקה ליצירה הספרותית המעניקים לנו מידע עליה מנקודות ראות שונות, אך כדאי לראות את המבואות כמקורות מידע חשובים בראש ובראשונה על המחבר עצמו. המבואות משקפים את הבסיס החברתי והתרבותי של המחבר: הם מבטאים את השקפת עולמו של הסופר באשר לתפקידו ולמטרות כתיבתו. אם בעבר הוא ראה את תפקידו בעיקר בהיותו מחנך, אחד האחראים על עיצוב פני הדור הבא, הרי היום הוא מבין את האפשרויות המגוונות הטמונות בסיפור. מכאן נלמד על יחסו ליצירה הספרותית, למעמדה ולמטרותיה. מעבר לכך, אנו לומדים מתוך המבואות את השקפתו של המחבר על מעמדו של הילד: הטקסטים יכולים לשמש כצינור מעבר להשקפות ודעות מדור מבוגר לדור צעיר יותר, כפי שהיה מקובל בחברה השמרנית מדור דור. אך היום ניכרים יותר ניצנים של שיתוף פעולה בין מבוגרים לילדים שבו הם מחליטים יחד מה הם נושאי הדיון, על מה יש לשוחח ואת מה יש ללבן.

מנקודת ראות אחרת: מתוך המבואות אפשר ללמוד על מעמדו של הספר בעיני יוצריו: האם תפקידו לעורר חוויה אסתטית אישית או קבוצתית? או שמא הוא כלי שמממש מטרות שונות ורבות לתועלת קידום חינוכו של הילד?

בעבר קבע המחבר את נושאי השיחה והפעילות על היצירה. הוא עמד על צורכי החברה בתחום עיצוב אישיותו של הילד, ואילו היום הוא מברר את הצרכים ההתפתחותיים שלו בהתחשב בגילו, בכישוריו, ביכולותיו ובצרכיו של הילד וסביבתו. שני נמענים עומדים לפני הסופר בכותבו את המבוא: ההורים והילדים. לעתים הדגשים משתנים. מטרת-העל העומדת לפניו היא חינוך הילדים וטובתם.

אם בעבר, בשנות השמונים והתשעים, הצהירו המחברים במבואות על מטרות חינוכיות דידקטיות של הספר בעיקר בתחום החינוך האמוני-הדתי, הרי היום השתנו הדברים. מטרת-העל נשארה, אך נוספו לה מטרות רבות ומגוונות ונוצרו דרכים אחרות להשגתן. מהטפת מוסר גלויה עברו המחברים לעסוק בדרכי טיפוח הילד על פי יכולותיו, בין השאר בתחומים חילוניים לחלוטין, כגון פיתוח הדמיון, חשיבותה של התקשורת הבין-אישית, בניית אינטליגנציה רגשית ועוד. כלומר ניכרות כאן פונקציות ביבליותרפיות שאין להן קשר ייחודי אל היהדות. בכמה מהמבואות מצהירים המחברים כי יש לטפח יכולות אלה, שכן מתוכן אפשר להגיע אל ההקשבה, אל הלימוד ואל האמונה וקיום המצוות. במבואות אחרים המטרה היא להעמיד את הילד במרכז ולהעשיר אותו בידע, כישורים ויכולות על פי צורכי החיים, כדי שיהיה מסוגל להתמודד עם אתגרי החיים. בגישה אחרונה זאת יש יותר האזנה לצורכי הילד, יותר חיזוק למעמדו.

במבואות ניכר רצון עז להוכיח מקצועיות. את הכתיבה וההנחיה מלווים יועצים חינוכיים, מאבחנות דידקטיות, פסיכולוגים, מטפלים בתרפיות שונות, אנשי תקשורת לסוגיה ועוד. סופרים רבים מתבססים על מקורות העוסקים בפסיכולוגיה של הילד שאינם מתחום הידע התורני, למשל רצקר (2007) המתבססת על חוקרים כמו הופמן וסקאלי (1981), רוז (1989) אדמונד דה בונו (1998), סילווסטר (1999) ואחרים. כל אלה משתמשים במושגים מקצועיים ונותנים הדרכה, לעתים מפורטת ומעשית מאוד במבואות וגם בתוך הספרים עצמם. בהחלט ניכרת השפעתה של הספרות התורנית שבה נכתבים מבואות כדי להסביר את חשיבות הספר, את מעמדו ואת קדושתה של המילה הכתובה. בשום אופן אין לומר שתופעת "המבואות" מושפעת מספרות הילדים העברית. שם התופעה אינה מוכרת.

דעה זאת תקבל ביסוס לאור תופעת ה"הסכמות" שבשנות השבעים-שמונים היה מקובל לצרף לכל יצירה הסכמה מרבנים או מבתי דין שונים. ההורים והמורים שחששו עדיין מהסוגה הספרותית החדשה, ביקשו להישען על "תעודות כשרות" כאלה. היום, בשל שפע הספרים הקיים בחברה ולאחר היכרות עם רוב הסופרים, נתבטל כמעט לגמרי צורך זה. השבחים וההמלצות שהופיעו בהסכמות עסקו בעיקר בכוחו החינוכי של הספר ובהשפעתו המוסרית-דתית על קוראיו. בעשרים השנים האחרונות, השתנו הדגשים וההורים למדו יותר. המחברים, שרובם מפרסמים קודם את הסיפורים בעיתונות החרדית, קיבלו את הכשר הוועדות שבעיתונים, והצורך בהסכמות הלך ופחת.

מבואות לספרי ילדים לגיל הרך: תופעה ייחודית המשקפת תהליכים חברתיים ותרבותיים בחברה החרדית

היום מסתפקים, אם בכלל, בחותמת שבלונית של ועדת אנשי חינוך או נשות חינוך ללא שמות וללא פירוט ונימוק.

מה אין במבואות? אין דיון ביצירה הספרותית כמעשה של אמנות אסתטית, אין עמידה על תבניות ספרותיות מגוונות (כגון שירה), חסרה הפניית תשומת לב ההורים, המחנכים והילדים לאמצעים ספרותיים שעושים את היצירה למה שהיא. עיון במבואות יביא אותנו לידי מסקנה כי הספרות החרדית לגיל הרך נשארה ביסודה ספרות דידקטית המנצלת את הספרות היפה בתור כלי להשגת מטרתיה. אולם שינויים יסודיים שחלו בחברה החרדית: השכלת האנשים והנשים, הפנייה לעולם האמנות והתקשורת, כניסתם של מקצועות הפסיכולוגיה והתרפיה, ההכרה בכוחו של הספר ובמעמדו של הילד – כל אלה הביאו לידי הרחבת המטרות המגוונות שעומדות בפני ההורים והמחנכים, ובסופו של דבר גרמו לשינוי מהותי באופייה של ספרות הילדים החרדית לגיל הרך.

רשימת מקורות

- אביגדור, פ' (תשמ"ז). **עלילותיו של חיים**. ירושלים: זרקור.
- אהרנרייך, ב', קאהן, מ' והוולד, ש' (תש"ן). **בשערי הלשון**. ירושלים: מעיין חי.
- אמא של לאהלה. (תשס"ח). **מתנה מתאימה בדיוק**. ירושלים: פלדהיים.
- אמא של לאהלה. (תשע"ב). **יום חדש מתחיל**. ירושלים: פלדהיים.
- בניהו, מ' (תשל"א). **הסכמה ורשות בדפוס ויניציאה: הספר העברי מעת הבאתו לדפוס ועד צאתו לאור**. ירושלים: מכון בן צבי ומוסד הרב קוק.
- בקרמן, מ' (1989). **מי הפיל את האפרוח? ירושלים: בקרמן**.
- בקרמן, מ' (2003). **דינה-די צדיקה קטנה**. ירושלים: בקרמן.
- בקרמן, מ' (2008). **אפרוחית, למה בכית? : חינוך עם חיוך, 9**. ירושלים: בקרמן.
- בקרמן, מ' (2008). **החמור העצלן : חינוך עם חיוך, 12**. ירושלים: בקרמן.
- ברסליוער, ש' וויס, ש' (ח"ת). **החינוך הטהור: סיפורים חינוכיים לגיל הרך**. ירושלים: מכון טללי אורות. גולדבלום, י' (2008). **צואר קצר**. אשדוד: טללים.
- גניש, א' (2005). **מה הייתם עושים במקומי? ירושלים: ג'רוסלם פבליקיישנס**.
- גניש, א' (2008). **מה הייתם עושים במקומו? ירושלים: פלדהיים**.
- גרוס, מ' (2001). **החמור והתרנגול: מוסר החיות, 1**. ירושלים: הספר הטוב.
- דגן, ח' (2010). **צעדים בקריאה (חלק ב)**. ירושלים: יפה נוף.
- דסלר, א"א (תשנ"ז). **מכתב מאליהו (א' כרמל וא' האלפרן, עורכים, חלק ה)**. ירושלים: ועד להפצת כתבי הגרא"א דסלר.
- הברמן, א"מ (תש"ך). **הסכמה בתוך האנציקלופדיה העברית (כרך יד, עמ' 882-884)**. ירושלים: חברה להוצאת אנציקלופדיות.
- הלוי, ג' (2013). **דינה ילדה מיוחדת בגן הילדים**. ירושלים: רובינשטיין.
- וולף, י"א (תשל"ד). **למודי חול על טהרת הקודש: קובץ מאמרים**. בני ברק: סמינר בית יעקב.
- וייס, ר' (2008). **חיפושולה**. ירושלים: פלדהיים.
- ולדר, ח' (תשנ"ג). **ילדים מספרים על עצמם (כרך א)**. תל-אביב: ספריית.
- זיכרמן, מ' (תש"ע). **להתאמן כדאי**. ירושלים: מקום לגדול.

- הלמיש, ח' (חש"ד). **עונג שבת**. ח"מ: המו"ל.
 טוב, ר' (תשס"ט). **גם אני נוצר לשוני** (כר' א-ב). ירושלים: אגודת "נוצרי לשון".
 כהן, י"א (2000). **זכויות יוצרים**. בני ברק: בית הוראה לממונות צאנז.
 לבל, ו"ב (תשס"ו). **מגילת איכה: לקט מדרשים**. ירושלים: הוצאה עצמית.
 לבקוביץ', י' (תשס"ו). **דף יום יומי** (חלק א). ירושלים: המחבר.
 להמן, מ' (תשנ"ב). **המפלט ביער** (ר' פרידמן, מעבדת). ירושלים: נתיבות.
 ליוש, ב' (2014). **נשות הסף: נשים חרדיות מול השינוי המודרני**. תל-אביב: רסלינג.
 מלחי, א' (תשנ"ב). **ספרות הילדים החרדית כתופעה תרבותית ישראלית** (עבודת מוסמך). אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
 מלחי, א' (תשע"ה). בעלי-חיים כגיבורים בספרות-הילדים החרדית לגיל הרך. **שאנן, כ**, 243-255.
 מלחי, א' (2014). השונוה: דמויות אינדיבידואליות בספרות הילדים החרדית - סיפורי חיות. **ספרות ילדים ונוער**, 136, 50-62.
 מנת, ע' (תשס"ו). **שוקו חם: שירים שמרגישים ילדים**. ירושלים: פלדהיים.
 משה בן מימון (תשנ"ב). **הקדמות הרמב"ם למשנה** (י' שילת, מהדיר, מהדורה חדשה). ירושלים: מעליות.
 סיון, ע' וקפלן, ק' (עורכים). (2003). **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?** ירושלים: מכון ון ליר.
 עומר, ד' (2011). **מעשה בלולי ה... תל-אביב: שרברק**.
 פולק, א' (2008). **מספרים לי בזה**. בני ברק: המחברת.
 פוקס, מ' (תשס"א א). **לדבי בבי יש כבר סבלנות**. ירושלים: קו לקו.
 פוקס, מ' (תשס"א ב). **מי יהיה מלך היער?** ירושלים: קו לקו.
 פוקס, מ' (2006א). **מי ינצח בתחרות: המשל והנמשל**, 2. ירושלים: קו לקו.
 פוקס, מ' (2006ב). **סדרת המשל והנמשל**. ירושלים: קו לקו.
 פוקס, מ' (2008). **סדרת חינוך עם חיוך**. ירושלים: קו לקו.
 פוקס, מ' (ח"ת). **תילי במדינת טיליטילי**. ירושלים: קו לקו.
 פרבשטיין, א' (ראש הפרויקט). (2007). **קורות השואה במבואות לספרות הרבנית** (מאגר). ירושלים: מכללה ירושלים, המרכז לחקר השואה.
 פרידמן, מ' (1991). **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
 פריינד, י' (תש"ע). **מתגברים: רחוב קישטא**, 2. ירושלים: יפה נוף.
 צורן, ש' (תשע"ב). **דבורים על שפת האגם**. קרית גת: דני ספרים.
 קפלן, ק' ושתדלר, נ' (2012). פניה המשתנת של החברה החרדית בישראל: מהישרדות לנוכחות, התחזקות וביטחון עצמי. בתוך ק' קפלן ונ' שטדלר (עורכים), **מהישרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית בישראל ובחקקה** (עמ' 11-28). ירושלים: מכון ון ליר.
 רביב, ע' וברוך, מ' (עורכים). (2013). **סיפור, סיפור! אור יהודה: כנרת**.
 רגב, מ' (1992). **ספרות ילדים – השתקפויות: חברה, אידיאולוגיה וערכים בספרות ילדים ישראלית**. תל-אביב: אופיר.
 רענן, א' וולדר, ח' (תשס"ד). **ספורים מתוך הלב של אורי**. ירושלים: פלדהיים.
 רענן, א' וולדר, ח' (תשס"ו). **ספורים מתוך הלב של אמא**. ירושלים: פלדהיים.
 רצקר, מ' (2007). **סודות עם עמליה**. ירושלים: יפה נוף.
 רקובר, נ' (1970). **"ההסכמות" לספרים כיסוד לזכות היוצרים**. ירושלים: משרד המשפטים.

מבואות לספרי ילדים לגיל הרך: תופעה ייחודית המשקפת תהליכים חברתיים ותרבותיים בחברה החרדית

- רקובר, נ' (1991). זכות היוצרים במקורות היהודיים. ירושלים: מורשת המשפט בישראל.
שולם, י' (2008). סיפורי המלאך הגואל. ירושלים: פלדהיים.
שטוב, א' (תשס"ה). גמלה במלמלה. ירושלים: עולם הספר התורני.
שיין, ל' (תשס"ה). ספר הפלא. ח"מ: חמו"ל.
שלהב, י' ופרידמן, מ' (1985). התפשטות תוך הסתגרות: הקהילה החרדית בירושלים. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
שניר, ח' (תשע"ד). הספר שלי. בני ברק: פאר.
שפיצר, שב"ד (תש"ן). בעקבות המנורה: מנורת בית המקדש בשבי הגלות. ירושלים: המחבר.